

**МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМВІДНОСИН
КООПЕРОВАНИХ СЕЛЯН ТА СІЛЬСЬКИХ ПІДПРИЄМЦІВ
(початок ХХ ст.)**

Дослідження історії українського кооперативного руху, яке було започатковано на початку ХХ ст. і досить плідно продовжується у наш час, в основному торкнулося організаційно-господарських проблем розвитку кооперації, подекуди впливу кооперативного руху на громадсько-політичне життя. Між тим цілий комплекс проблем внутрішнього становища кооперативних організацій, зокрема характер оволодіння людьми навичками кооперативної роботи, взаємовідносини між представниками різних соціальних груп у кооперативному русі, пайовиками та кооперативними діячами, найманими працівниками тощо, досі залишається практично поза увагою дослідників. Такий стан дослідження зазначеної проблематики обумовлює необхідність цілеспрямованого вивчення цих досі малопомітних для наукової літератури сторін кооперативного життя, які відзначалися багатоплановістю, охоплювали широкий спектр взаємостосунків людей.

Автор статті прагне розкрити лише один із аспектів зазначеної проблеми, а саме: морально-психологічне та ідеологічне протистояння між селянами, які брали участь у кооперативному русі з одного боку, та їх конкурентами в економічній діяльності – сільськими дрібними підприємцями з іншого. Матеріали сільськогосподарської та кооперативної преси, зокрема спогади учасників та очевидців кооперативного життя, а також листи селян, становлять непогану джерельну базу для реалізації поставленої мети.

Засвоєння селянством ідей кооперації, оволодіння ним навичками кооперативної роботи за цілком об'єктивних обставин проходили в умовах активної протидії з боку сільських лихварів та крамарів. Для представників приватного бізнесу та зв'язаних з ним осіб не могла бути незрозумілою соціально-економічна спрямованість кооперації. Адже сам процес ініціювання створення кооперативних організацій супроводжувався критикою приватнопідприємницької діяльності, кооперація виставлялася як альтернатива існуючому господарському ладу. Однак, навіть за відсутності у кооперативній пропаганді ворожого ставлення до приватного бізнесу представники останнього не могли не помітити, що мають спільну з кооперацією сферу діяльності, значить не уникнути у разі появи кооперативних товариств конкуренції з ними. Тому започаткування кооперативного життя завжди супроводжувалося розгортанням лихварями та крамарями послідовних контрзаходів по його ліквідації.

Найпершим засобом проти створення кооперативних товариств

було ведення пропаганди, спрямованої на дискредитацію прихильників ідей кооперації. Так, у селі Бугаївці на Харківщині місцева еліта, довідавшись про намір селян заснувати споживче товариство, розпочала розказувати про його ініціаторів, що ті „в Бога не вірують”, у вільний час замість того, щоб випити горілки, читають книжки і затягують народ у якесь товариство від якого пропадуть гроші, а людей, які до нього пристануть, влада заарештує та випроводить туди, куди „Макар й телят не ганяв”. Такі аргументи для певної частини мешканців Бугаївки виявилися цілком переконалими і викликали вороже ставлення до кооперативних починань ¹.

Подібні події на початку ХХ ст. супроводжували започаткування практично кожного селянського кооперативу. Відомості про заснування багатьох кооперативів свідчать про шалене ідеологічне протистояння між представниками сільського лихварсько-крамарського середовища і його оточення із провінційної адміністрації з одного боку, та учасниками кооперативного руху з іншого. При цьому, слід зазначити, що опоненти провідників кооперації виявляли готовність матеріально стимулювати своїх прихильників. Зокрема, у селі Сокілки Брацлавського повіту на Поділлі у 1908 році місцеві крамарі пропонували селянам за відмову від участі у створенні споживчого товариства по 25-30 руб. ².

Коли справу заснування селянами кооперативних товариств зупинити не вдавалось – боротьба з кооперацією продовжувалася вже у нових формах. Зокрема, практикувалося створення штучних перешкод налагодженню діяльності кооперативів. У селі Мізківські Хутори Вінницького повіту на Поділлі крамарі виставили могорич деяким учасникам сільського сходу, щоб ті не допустили виділення земельної площі для будівництва приміщення споживчого товариства. Сп’яніла від щедрих подарунків крамарів група мешканців села змусила кооперованих селян відмовитися від бажання скористатися громадською землею ³.

Не соромилися сільські глитаї з метою перешкодити налагодженню кооперативного життя використовувати органи державної влади. Широкий спектр проблем, пов’язаних із відносинами кооперованих селян з сільською бюрократією, добре відображає ситуація у селі Біївці Брацлавського повіту Подільської губернії. Близько 1910 року тут виникло споживче товариство, яке розпочало торгівлю поряд з вже давно існуючою крамницею місцевого купця Берденка. Сільська еліта - староста, соцький, член волосного банку та інші – зазвичай отоварювалися у приватній крамниці, як прийнято було казати „у Басихи” (Басиха – дружина Берденка). Селянам в умовах послідовної прихильності начальства до лавки Берденка виявилось надзвичайно складно наважитись купувати товари у кооперативному товаристві. „Коли начальство ходить до Басихи, то й ми туди підем”, - говорили люди. Крім побоювання щодо правильності своєї поведінки, селяни відчували й цілеспрямований моральний тиск сільської влади. Так, один із поважних представників повітової адміністрації говорив селянам з приводу організованого ними кооперативу: „То дурний, що дає пай. Я сам дав пай, та й каюся. Щоб був купив поросля, то був би мав більше доходу, як з тої крамниці буде”.

У додаток до всього до кооперованих селян застосовувалися й суто владні форми впливу. Так, 9 листопада 1910 року прихід до кооперативної крамниці селян викликав появу представника правоохоронних органів, який, викликавши до себе продавця, сказав йому: „Що то за зібрання в крамниці? Що то за босяки походилися до тебе? Гляди, щоб до тебе ніхто не заходив, а то я крамницю закрию!” Внаслідок такої ситуації люди з жахом повибігали з приміщення кооперативу на вулицю, хрестилися і з деяким полегшенням казали: „Слава тобі Господи, що не бив!” А далі зазначали: „Вже ми сюди більше не прийдем, до цієї крамниці, краще йти до Басихи; вона з вратником добра, то він нічого не каже ...”⁴.

Вищенаведені факти якнайкраще передають усю гаму стосунків кооперованих селян та сільської бюрократії. Вони, зокрема, красномовно свідчать, що вплив представників влади на процеси кооперативного життя був обумовлений цілим комплексом усталених стереотипів і звичок, серед них боязню бути запідозреним у нелояльності до властей, намаганням узгодити свою поведінку з ними, копіюванням єдино правильних, як здавалося селянам, форм поводження. Силові заходи влади виступали лише наочним підтвердженням правильності традиційного ставлення до неї та всього, що з нею було пов'язано. Підбурювання крамарсько-лихварською верхівкою села сільських властей до придушення паростків кооперативної діяльності слід вважати одним із найдієвіших засобів протидії розвитку селянської кооперації, який враховував глибинні ментальні особливості душі українських хліборобів.

Слід зазначити, що магічний вплив на селян мала не лише бюрократія, а й самі приватні торговці. Кооперованим селянам дуже складно було визнати власну перемогу над місцевими крамарями, які навіть після банкрутства своїх лавок залишались в очах хліборобів знавцями торговельної справи. Показовою у цьому відношенні є діяльність Зазім'євського споживчого товариства на Чернігівщині. Кооператив села Зазім'є розпочав роботу у грудні 1909 року і вже за декілька місяців призвів до ліквідації у зоні своєї діяльності 4 із 6 приватних крамниць. Торговці внаслідок таких подій вирішили перешкодити роботі споживчого товариства шляхом організації провокацій: від імені кооперативу розпочали поширювати чутки про його намір підпалити одну із приватних лавок. Здавалося б, у такій ситуації як господарські, так і моральні переваги кооперативної діяльності для селян повинні були стати цілком очевидними. Однак, коли виникли проблеми з веденням діловодства і постало питання про необхідність звернення по інструкторську допомогу до Київського союзу споживчих товариств, члени кооперативу вирішили з цього приводу порадитися з крамарями. Останні, звичайно, висловились категорично проти контактів з кооперативним союзом. І селяни послушалися їх, що, ясна річ, призвело до ще більших ускладнень у роботі кооперативної крамниці. Лише коли розлад в організації діловодства став загрожувати припиненням діяльності кооперативу, його члени намірилися звернутися до Київського споживсоюзу з проханням прислати інструктора⁵.

Якщо ідеологічного протистояння, за певних умов (як правило

внаслідок занадто скептичного ставлення торговців до кооперації), можна було все ж таки уникнути, то вже ніяк не міг селянський кооператив обійтись без економічної конкуренції з представниками приватного бізнесу. Крім суто організаційно-господарських аспектів, цей процес мав відповідний соціально-психологічний зміст, який проявляв сутнісні форми економічної поведінки селян в умовах товарно-ринкових відносин.

Найпоширенішим засобом господарської боротьби сільських крамарів з кооперацією було різке зниження цін на свої товари з метою привабити до себе покупців і, таким чином, знищити кооперативну торгівлю. Так, у селі Красногригор'євці на Катеринославщині після відкриття у 1911 році споживчого товариства місцевий торговець оголосив про здешевлення своїх товарів на одну і більше копійок. За словами очевидця: „Селяни валом повалили на цю дешеву продаж і за кілька днів спорожнили крамниці”. Подібні заходи крамар розпочав планувати і на майбутнє, про що також було повідомлено мешканцям Красногригор'євки. Селяни цілком усвідомлювали, з якою метою все це робиться, розуміли, що приватний торговець хоче розорити створений ними споживчий кооператив. Однак, нічого з собою не могли вдіяти і віддавали перевагу товарам з приватної крамниці, бо дуже вже хотілося їм скористатися моментом і придбати необхідну продукцію подешевше ⁶.

У той же час подібні заходи крамарів могли викликати й принципово іншу поведінку селян. Так, у селі Диканьці Полтавської губернії різким зниженням цін приватна торгівля остаточно втратила до себе довіру кооперованих хліборобів. „Та чого ж ви раніше з нас драли і ніколи ніщо не дешевшало”, - говорили обурені селяни і вимагали від крамарів ще більшого зниження цін або йшли купувати до споживчого товариства ⁷.

Поширення селянських кооперативів та витіснення ними у результаті конкурентної боротьби приватних господарських організацій викликало досить масову хвилю дій сільського крамарства, спрямовану на збереження свого економічного становища шляхом власної участі у кооперативному житті. Коли банкрутство від діяльності кооперативних товариств ставало реальністю, підприємці часто намагалися підірвати їх з середини, або оволодіти керівними посадами у кооперативах з метою матеріального збагачення.

Проникнення крамарів у лави кооперативів для дезорганізації їхньої діяльності виявилось досить дієвим засобом боротьби з ними. Чимало кооперативних товариств внаслідок таких дій сільських підприємців припинили своє існування. Зокрема, у селі Вільні-Хутори на Катеринославщині загальні збори споживчого товариства з огляду на досвід у торговельній роботі місцевих крамарів обрали їх до правління. Останні поповнили кооператив своїми колегами-крамарями, взявши у них у якості пайових внесків різноманітні товари, які не користувалися попитом у їхніх власних лавках, а також широко поставили торгівлю у борг. За умов такого господарювання споживче товариство дуже скоро збанкрутіло і припинило діяльність ⁸.

Дещо іншу методику ліквідації кооперативу використали торговці у селі Личкові Новомосковського повіту на Катеринославщині. Тут крамарям вдалося упровадити до складу споживчого товариства свою людину – розпорядника однієї з приватних лавок. Цей агент приватної торгівлі втерся у довіру до керівництва кооперативу і змушував його діяти за своїми порадами. Споживче товариство внаслідок цього опинилося у стані банкрутства. Залишки його майна були куплені одним із місцевих крамарів, який у приміщенні ліквідованого кооперативу з відчуттям глибокого задоволення розпочав новий етап приватно-торгівельної роботи ⁹.

Досить типовим явищем кооперативного життя українського села були й спроби крамарів та інших представників сільської еліти посісти керівні посади у кооперативах з метою задоволення своїх матеріальних інтересів. У цьому випадку руйнація кооперативних товариств як така не передбачалася, однак планувалося паразитування на їх роботі з метою власного збагачення шляхом зловживання посадовим становищем. Ситуація подекуди сприяла цьому, оскільки крамарі і лихварі у масовій свідомості сільських мешканців вважалися обізнаними у фінансово-господарських справах. На етапі зародження кооперативних організацій думки селян часто схилялися до обрання у правління заможних односельців. Зокрема, у Ядловському споживчому товаристві на Чернігівщині значна частина пайовиків вважала, що до керівних органів слід вибрати „хазяйствених мужичків” ¹⁰.

Прикладом шахрайської діяльності сільських підприємців може служити становище кредитного кооператива у містечку Добровеличківці Єлисаветградського повіту на Херсонщині. Селяни спочатку дуже раділи відкриттю тут кооперативного товариства, в якому кредитна ставка була встановлена у розмірі 10 % у той час, коли місцеві лихварі брали за позику по 5 коп. з рубля за тиждень. Однак радість скоро минула. Керівництво кооперативу зосередило основну увагу на обслуговуванні інтересів місцевих крамарів та лихварів. Селянам доводилось чекати обіцяних позик по декілька тижнів, а інколи і місяців, а торговці отримували кредити практично одразу, за першою ж вимогою і великими сумами, аж до 200 руб. Водночас, селянам, зазвичай, давали по 25 руб., якщо пощастить – 50 руб. Внаслідок такої організації роботи, за словами одного із мешканців Добровеличківки: „Жидок візьме за 10 % годових, а селянин не добившись ... кредиту – винужден іти до жидка і дати йому 260 % годових” ¹¹. Фінансове шахрайство добровеличківських підприємців очевидне: акумулювавши у кооперативі кошти селян, вони шляхом надання позик перекачували їх у кишені своїх колег-крамарів та лихварів і змушували селян-пайовиків брати у них у борг під величезні відсотки власні гроші, які у свій час були внесені до кооперативного товариства як паї.

Природно, що зловживання сільської еліти своїм посадовим становищем у кооперативах рано чи пізно призводило до невдоволення селян і бажання позбутися небажаних керівників. Оскільки діяльність кооперації ґрунтувалася на засадах самоврядування, то за умов належної ор-

ганізованості та активності селян усунути зловмисників із займаних посад не було нездоланною проблемою. Відчуваючи це, удавані кооператори шукали шляхів узурпації влади. Інструментарій збереження за собою за будь-яких умов керівних посад міг бути різним. Один із способів утриматися у складі правління розкривають події у кредитному товаристві села Рожківки Борзенського повіту Чернігівської губернії. У цьому кооперативі місцеві багатії Смоляр, Панькович та інші – захопили провід за допомогою інспектора дрібного кредиту. Члени правління кредитного товариства змусили призначити їм високу заробітну плату, крім цього Панькович здавав в оренду товариству приміщення, стягуючи таким чином на свою користь чималі гроші, і намагався на усі оплачувані штатні посади взяти своїх родичів. Купка сільських глитаїв не один рік панувала у кооперативі. Усі спроби селян усунути їх із займаних посад виявилися абсолютно безуспішними, оскільки під час загальних зборів інспектор дрібного кредиту позбавляв права голосу найбільш активних учасників зібрання або ж для вгамування незадоволених селян запрошував поліцію¹².

Процеси морально-психологічного, ідеологічного та економічного протистояння кооперованого селянства та крамарсько-лихварської верхівки села були об'єктивно зумовлені поступом товарно-ринкових відносин та розвитком кооперативного руху. Прихильне ставлення селянства до кооперативних форм діяльності, викликане передусім паразитуванням сільських лихварів та крамарів, об'єктивно повинно було реалізуватися в організаційно-господарській протидії приватнопідприємницьким структурам, що, у свою чергу, не могло не призвести до активної протидії кооперації з боку підприємців. Форми і методи боротьби з кооперативним рухом залежали, передусім, від характеру розвитку кооперативної діяльності у тому чи іншому населеному пункті, але мали відносно сталу послідовність: спочатку – ідеологічний та моральний тиск на селянство, а далі – конкурентна боротьба, нацькування на кооперацію властей, і у разі поразки – намагання посісти керівні посади у кооперативах з метою дезорганізації їх роботи, або задля матеріального збагачення. Така реакція підприємницької верстви на розбудову кооперативного життя видається цілком закономірним явищем з огляду на те, що кооперація об'єктивно загрожувала основам їхнього існування, позбавляла соціальної ніші, до якої вони були максимально адаптовані.

У той же час у середовищі кооперованого селянства відвертої агресивності до представників підприємницької верстви не спостерігалось, скоріше домінувала ідеологія примирення з ними після тривалих страждань від їхньої спекулятивної діяльності. Хоч у душі селянина зберігався величезний потенціал негативних емоцій, а часом і ворожих устремлінь до крамарсько-лихварського середовища, однак низка соціальних комплексів, у тому числі й латентного характеру, не давали реалізації агресивних почуттів селян (в усякому разі у сфері кооперативної роботи). Над селянами тяжіли вироблені впродовж тривалого історичного розвитку звички щодо свого місця і ролі у суспільній ієрархії, що безпосередньо визначали їх ставлення до сільської еліти у процесі кооперативної

діяльності. Повага до „заслужених” людей, уважне ставлення до їх позиції та поведіння, намагання рахуватися з думками та настановами „начальства”, наслідувати його поведінку – ось ті принципи, на яких намагалися будувати кооперовані селяни своє ставлення до конкурентів крамарів, лихварів та їх поплічників із числа представників місцевої влади. Мабуть природно, що останні, як явище суспільного життя, були для селян набагато ближчими і зрозумілішими, ніж новоявлена кооперація. Однак, віддаючи належне сільській еліті, кооперовані селяни виявилися цілком здатними відчути межу поваги до місцевої „дукарні” і, хоч не без максимального морально-психологічного напруження, змушували себе протистояти ідеологічному впливу лихварсько-крамарського середовища та з достатньою наполегливістю відстоювати свої соціальні інтереси.

¹ *Слобожанин*. Самі про себе // Маяк. – 1914. - №25-26. – С.12.

² Гуртом // Слово. – 1908. - №47. – С.13.

³ Письма з села // Світова зірниця. – 1911. - №9. – С.11.

⁴ Письма з села // Світова зірниця. – 1910. - №40-41. – С.11.

⁵ *Белкин А.И.* Зазиминское потребительское общество Козелецкого уезда // Наше дело. – 1910. - №11. – С.11-12.

⁶ Див.: Дописи // Засів. – 1911. - №27. – С.420.

⁷ *Кухарь Н.А.* Диканька // Хуторянин. – 1911. - №15-16. – С.413.

⁸ Хроніка // Наша кооперація. – 1914. - №10-11. – С.42.

⁹ Дописи // Наша кооперація. – 1914. - №6. – С.22.

¹⁰ *Комар*. Дописи // Слово. – 1908. - №22. – С.15.

¹¹ Д.Л. Дописи // Село. – 1910. - №23. – С.7.

¹² Дописи // Засів. - №10. – С.152.

